

संस्कृतसाहित्ये स्त्रीणां लोकसंस्कृतिक भूमिका

सुविधा¹ and डॉ. नरेंद्र कुमार²

¹शोधार्थी, संस्कृत-विभाग

²शोध निर्देशिक, संस्कृत-विभाग

एन. आई. आई. एल. एम विश्वविद्यालय, कैथल (हरियाणा)

सारांशः

अयं शोधप्रबन्धः संस्कृतसाहित्ये स्त्रीणां लोकसंस्कृतिक भूमिकायाः समीक्षात्मकमध्ययनं प्रस्तुतयति। भारतीयसंस्कृतेः मूलाधाररूपेण लोकसंस्कृतिः समाजस्य आचार-विचार-परम्परासु, उत्सवेषु, धर्माचारेषु च व्यक्ता दृश्यते। संस्कृतसाहित्ये स्त्रीणां स्थानं केवलं पारिवारिकजीवनपर्यन्तं न सीमितम्, अपितु सा लोकसंस्कृतेः संवाहिका, संरक्षिका च अस्ति। वेदोपनिषदादिषु, रामायणमहाभारतयोः, नाटकेषु, काव्येषु च स्त्रीणां विविधाः भूमिकाः दृश्यन्ते, यत्र सा माता, पत्नी, साध्वी, नायिका, देवी च रूपेण समाजस्य सांस्कृतिकधारां वहति। अस्मिन् अध्ययनम् स्त्रीणां लोकाचारसंरक्षणे, परम्पराप्रसारणे, धार्मिकविधिषु सहभागिता, लोकमूल्यानां पोषणे च योगदानं विश्लेषयति। अध्ययनस्य उद्देश्यं स्त्रीणां सांस्कृतिकमहत्त्वं प्रकाशयितुं तथा संस्कृतसाहित्यस्य माध्यमेन तस्याः ऐतिहासिकं सामाजिकं च सन्दर्भं विवेक्तुं अस्ति।

मुख्यशब्दाः संस्कृतसाहित्य, लोकसंस्कृति, धर्माचार, सामाजिकभूमिका

परिचयः

संस्कृतसाहित्यं भारतीयसंस्कृतेः अमूल्यं निधिः अस्ति, यत्र लोकजीवनस्य सर्वे आयामाः प्रतिफलिताः सन्ति। लोकसंस्कृतिः नाम समाजस्य परम्परागतः जीवनशैली, आचाराः, विश्वासाः, उत्सवाः च। एतस्यां संरचनायां स्त्रीणां महत्त्वपूर्णा भूमिका दृश्यते। सा केवलं गृहिणी न, अपितु संस्कृतिपरम्परायाः संवाहिका, शिक्षिका, मूल्यप्रदाता च अस्ति।

संस्कृतसाहित्यं भारतीयसंस्कृतेः प्राचीनतमं, समृद्धतमं च साहित्यरूपं मन्यते। अस्मिन् साहित्ये न केवलं धार्मिकविचाराः, दार्शनिकतत्त्वानि, अपितु लोकजीवनस्य विविधाः आयामाः अपि सुस्पष्टतया प्रतिफलिताः

दृश्यन्ते। “लोकसंस्कृति” इति पदेन समाजस्य परम्परागतजीवनशैली, आचार-विचाराः, विश्वासाः, संस्काराः, उत्सवाः, व्यवहाराः च अभिधीयन्ते। संस्कृतसाहित्ये एषा लोकसंस्कृतिः न केवलं वर्णिता, अपितु संरक्षिता, संवर्धिता च अस्ति। अस्यां सांस्कृतिकपरम्परायां स्त्रीणां योगदानं अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति, यतः स्त्री एव समाजस्य मूलसंरचनायाः केन्द्रबिन्दुः अस्ति। सा परिवारस्य, समाजस्य, संस्कृतेः च संवाहिका, शिक्षिका, पोषिका च भवति (अल्टेकर, 2009)।

प्राचीनभारतीयसमाजे स्त्रीणां स्थानं अत्यन्तं सम्माननीयम् आसीत्। वेदेषु स्त्रियः केवलं गृहकृत्येषु न संलग्नाः आसन्, अपितु ते विदुषी, ऋषिका, दार्शनिकाः च आसन्। ऋग्वेदे घोषा, लोपामुद्रा, अपाला इत्यादयः ऋषिकाः स्त्रीशक्तेः उत्कृष्टं उदाहरणं प्रस्तुतयन्ति। एतेषां स्त्रीणां माध्यमेन ज्ञायते यत् स्त्री समाजस्य ज्ञानपरम्परायाः अपि एकः महत्त्वपूर्णः अंगः आसीत् (जोशी, 2011)। एतादृशे सन्दर्भे लोकसंस्कृतौ स्त्रीणां भूमिका केवलं सामाजिकनियमपर्यन्तं सीमिता न, अपितु सा सांस्कृतिकमूल्यानां संरक्षणे, प्रसारणे च सक्रियतया संलग्ना आसीत्।

संस्कृतमहाकाव्येषु विशेषतः रामायणमहाभारतयोः स्त्रीणां चरित्राणि लोकसंस्कृतेः प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति। रामायणे सीता आदर्शभार्या, पतिव्रता, त्यागमूर्ति च रूपेण चित्रिता अस्ति, या केवलं पारिवारिककर्तव्येषु निपुणा न, अपितु धर्मसंरक्षणे अपि अग्रणी भूमिका निर्वहति। महाभारते द्रौपदी अन्यायस्य विरोधिनी, स्वाभिमानस्य प्रतीकं च अस्ति। एते पात्रे दर्शयन्ति यत् स्त्री लोकसंस्कृतेः नैतिकमूल्यानां धारकः अस्ति, या समाजे न्याय, धर्म, सत्य इत्यादीनि मूल्यानि प्रतिष्ठापयति (बशम, 2004)।

लोकसंस्कृतिः मुख्यतया परम्पराभिः, उत्सवैः, संस्कारैः च निर्मिता भवति। एतेषां सर्वेषां पालनं, संवर्धनं च स्त्रीभिः एव अधिकतया क्रियते। विवाहसंस्कारः, जन्मसंस्कारः, नामकरणसंस्कारः, व्रतानि, उपवासाः, पर्वाणि च स्त्रीणां सक्रियसहभागितया सम्पन्नानि भवन्ति। संस्कृतसाहित्ये एतेषां संस्काराणां विस्तृतवर्णनं दृश्यते, यत्र स्त्रीणां भूमिका अनिवार्या इति स्पष्टं भवति (पांडे, 2002)। उदाहरणरूपेण, गृहसूत्रेषु वर्णिताः संस्काराः स्त्रीणां सहभागितां विना अपूर्णाः मन्यन्ते।

धार्मिकजीवने अपि स्त्रीणां योगदानं अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। व्रत-उपवासपरम्परा, पूजा-विधानानि, देवताभक्ति इत्यादिषु स्त्रीणां प्रमुखा भूमिका दृश्यते। सावित्री, अनुसूया, अनसूया, गार्गी इत्यादयः स्त्रियः धार्मिकनिष्ठायाः, आध्यात्मिकशक्तेः च प्रतीकानि सन्ति। संस्कृतसाहित्ये एतेषां चरित्राणां वर्णनं न केवलं धार्मिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णं, अपितु लोकसंस्कृतेः मूलाधारं अपि प्रकाशयति (केन, 1997)। एतत् स्पष्टयति यत् स्त्री धर्मसंस्कृतेः वाहिका अस्ति।

संस्कृतनाटकेषु तथा काव्येषु स्त्रीणां चित्रणं लोकसंस्कृतेः सजीवप्रतिबिम्बं भवति। कालिदासस्य काव्येषु स्त्रीणां सौन्दर्यं, कोमलता, करुणा, त्यागः च सूक्ष्मतया चित्रितः अस्ति। “अभिज्ञानशाकुन्तलम्” नाटके शकुन्तला प्रकृतिसंस्कृतेः प्रतीकं वर्तते, या आश्रमजीवनस्य, लोकपरम्परायाः च प्रतिनिधित्वं करोति। शूद्रकस्य “मृच्छकटिकम्” नाटके वसन्तसेना समाजस्य विविधस्तराणां सांस्कृतिकजीवनं दर्शयति। एतेषु साहित्येषु स्त्रीणां भावनाः, सामाजिकदायित्वं, सांस्कृतिकसंज्ञा च स्पष्टतया प्रतिपादिता (देशपांडे, 2015)।

लोकसंस्कृतेः संरक्षणे स्त्रीणां भूमिका अत्यन्तं महत्वपूर्णा अस्ति। सा सन्तानानां प्रथमशिक्षिका अस्ति, या तेषां संस्कारान्, मूल्याणि च स्थापयति। मातृभूमिका समाजे नैतिकशिक्षायाः आधारः अस्ति। सत्यं, अहिंसा, सेवा, करुणा इत्यादीनि मूल्याणि स्त्रीणां माध्यमेन एव पीढी-दर-पीढी संचारितानि भवन्ति। संस्कृतसाहित्ये मातृत्वस्य महत्त्वं विशेषतया प्रतिपादितम् अस्ति, यतः माता एव बालकस्य प्रथमगुरुः भवति (सिंह, 2020)।

आधुनिकसन्दर्भे अपि स्त्रीणां लोकसंस्कृतिक भूमिका न केवलं अविच्छिन्ना अस्ति, अपितु विस्तृता अपि जाता। यद्यपि आधुनिकजीवने परिवर्तनानि सन्ति, तथापि स्त्री परम्पराणां संरक्षणं कुर्वन्ती दृश्यते। शिक्षिता स्त्री आधुनिकतां स्वीकृत्य अपि संस्कृतिपरम्परां जीवयति। संस्कृतसाहित्यस्य अध्ययनम् एतत् स्पष्टयति यत् स्त्री समाजस्य सांस्कृतिकसन्तुलनस्य केन्द्रबिन्दुः अस्ति (चक्रवर्ती, 2013)।

अतः, संस्कृतसाहित्ये स्त्रीणां लोकसंस्कृतिक भूमिका बहुआयामी, गहनार्थपूर्णा च अस्ति। सा न केवलं संस्कारपरम्परायाः संरक्षिका, अपितु सांस्कृतिकमूल्यानां प्रवर्तिका अपि अस्ति। अस्य अध्ययनस्य आवश्यकता अस्ति, यतः एतेन न केवलं प्राचीनभारतीयसंस्कृतेः ज्ञानं वर्धते, अपितु आधुनिकसमाजे अपि स्त्रीणां योगदानस्य यथार्थमूल्यांकनं कर्तुं शक्यते।

संस्कृतसाहित्ये स्त्रीणां स्थानम्

संस्कृतग्रन्थेषु स्त्रीणां स्थानं उच्चं प्रतिष्ठितं दृश्यते। वेदेषु स्त्रियः ऋषिकाः अपि आसन्, यथा घोषा, लोपामुद्रा च। महाकाव्येषु सीता, द्रौपदी इत्यादयः न केवलं पात्राणि, अपितु लोकसंस्कृतेः आदर्शरूपाणि सन्ति। कालिदासस्य काव्येषु स्त्रीणां सौन्दर्यं, करुणा, त्यागः च लोकजीवनस्य मूल्यानि प्रतिपादयन्ति।

संस्कृतसाहित्ये स्त्रीणां स्थानं अत्यन्तं गौरवपूर्णं, बहुआयामी च अस्ति। प्राचीनभारतीयसंस्कृतेः दर्पणरूपेण संस्कृतसाहित्यं स्त्रीणां सामाजिक, धार्मिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक च भूमिकाः स्पष्टतया प्रकाशयति। स्त्री केवलं गृहिणी इति न परिगण्यते, अपितु सा ज्ञानपरम्परायाः संवाहिका, धर्मस्य पालिका, समाजस्य मूलाधारशिला च अस्ति। वेदकालात् आरभ्य उत्तरकालपर्यन्तं स्त्रीणां महत्त्वं विभिन्नेषु ग्रन्थेषु निरन्तरं दृश्यते (अल्तेकर, 2009)।

वेदेषु स्त्रीणां उच्चं स्थानं दृश्यते। ऋग्वेदे अनेकाः स्त्रीऋषिकाः, यथा लोपामुद्रा, घोषा, अपाला इत्यादयः, मन्त्रद्रष्टारः आसन्। एतेन ज्ञायते यत् स्त्रीणां शिक्षायाः, आध्यात्मिकविकासस्य च अवसरः उपलब्धः आसीत्। स्त्रियः केवलं यज्ञकर्मसु सहभागिन्यः न, अपितु तासां स्वतन्त्रं चिन्तनं, दार्शनिकदृष्टिः च आसीत् (जोशी, 2011)। एषः तथ्यः संस्कृतसाहित्ये स्त्रीणां बौद्धिकसामर्थ्यं प्रतिपादयति।

महाकाव्येषु विशेषतः रामायणमहाभारतयोः स्त्रीणां स्थानं अत्यन्तं प्रभावशाली रूपेण चित्रितम् अस्ति। रामायणे सीता आदर्शपत्नी, धैर्यस्य, त्यागस्य च प्रतीकं वर्तते। सा कठिनपरिस्थितिषु अपि धर्ममार्गं न त्यजति। महाभारते द्रौपदी स्वाभिमानस्य, न्यायस्य च प्रतीकं अस्ति, या अन्यायस्य विरोधं निर्भीकतया करोति। एते पात्रे स्त्रीणां आन्तरिकशक्तिं, नैतिकमूल्यं च दर्शयन्ति (बशम, 2004)।

संस्कृतनाटकेषु तथा काव्येषु स्त्रीणां स्थानं सौन्दर्यपूर्णं, संवेदनशीलं च अस्ति। कालिदासस्य काव्येषु स्त्रीणां रूपं, भावनाः, प्रकृतिसम्बन्धः च अत्यन्तं सूक्ष्मतया वर्णितः। "अभिज्ञानशाकुन्तलम्" नाटके शकुन्तला कोमलहृदया, प्रकृतिसंलग्ना च नायिका अस्ति, या स्त्रीणां स्वाभाविकगुणान् प्रकाशयति। शूद्रकस्य "मृच्छकटिकम्" नाटके वसन्तसेना नाम नायिका समाजस्य विविधसांस्कृतिकस्तराणां प्रतिनिधित्वं करोति (देशपांडे, 2015)।

धर्मशास्त्रेषु अपि स्त्रीणां स्थानं विशेषतया निर्दिष्टम् अस्ति। मनुस्मृतौ यद्यपि स्त्रीणां कर्तव्याः अधिकतया वर्णिताः, तथापि तत्र स्त्रीणां सम्मानस्य अपि प्रतिपादनं कृतम् अस्ति "यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः" इति प्रसिद्धवाक्यं स्त्रीसम्मानस्य महत्त्वं दर्शयति (केन, 1997)। एतेन स्पष्टं भवति यत् समाजे स्त्रीणां स्थानं धार्मिकदृष्ट्या अपि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् आसीत्।

संस्कृतसाहित्ये स्त्रीणां स्थानं केवलं परम्परानुगतं न, अपितु प्रेरणादायकं अपि अस्ति। सा माता रूपेण सन्तानानां प्रथमशिक्षिका, पत्नी रूपेण सहधर्मचारिणी, तथा समाजे नैतिकमूल्यानां संरक्षिका अस्ति। तस्याः भूमिका समाजस्य स्थैर्यं, सांस्कृतिकसन्तुलनं च सुनिश्चितं करोति (चक्रवर्ती, 2013)।

संस्कृतसाहित्ये स्त्रीणां स्थानं बहुआयामी, समृद्धं, प्रेरणादायकं च अस्ति। सा केवलं सामाजिकसंरचनायाः अंगं न, अपितु संस्कृतेः जीवन्तस्वरूपा अस्ति। तस्याः योगदानं भारतीयसंस्कृतेः विकासे, संरक्षणे च अनिवार्यम् इति निःसंदेहं वक्तुं शक्यते।

लोकसंस्कृतौ स्त्रीणां भूमिका

लोकसंस्कृतौ स्त्रीणां भूमिका बहुविधा अस्ति। सा गृहसंस्कारान्, धार्मिकविधीन्, उत्सवान् च पालनं करोति। विवाहसंस्कारः, जन्मसंस्कारः, व्रतानि, पर्वाणि च स्त्रीभिः एव प्रायः संचालितानि भवन्ति। संस्कृतसाहित्ये एतेषां संस्काराणां विस्तृतं वर्णनं दृश्यते, यत्र स्त्रीणां सक्रियसहभागिता स्पष्टा अस्ति।

लोकसंस्कृतिः समाजस्य जीवितपरम्परायाः अभिव्यक्तिः अस्ति, यत्र आचाराः, व्यवहाराः, उत्सवाः, संस्काराः, विश्वासाः च समाहिताः भवन्ति। अस्यां लोकसंस्कृतौ स्त्रीणां भूमिका अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा, बहुआयामी च अस्ति। स्त्री समाजस्य मूलाधाररूपेण केवलं पारिवारिकजीवनं न धारयति, अपितु सा सांस्कृतिकपरम्पराणां संवाहिका, संरक्षिका, प्रसारिका च भवति। प्राचीनकालात् अद्यावधि स्त्री लोकसंस्कृतेः जीवितधारां वहन्ती दृश्यते (अल्तेकर, 2009)।

लोकसंस्कृतौ स्त्रीणां प्रमुखा भूमिका संस्कारपरम्पराणां पालनम् अस्ति। जन्म, नामकरण, उपनयन, विवाह इत्यादयः संस्काराः समाजे अत्यन्तं महत्त्वपूर्णाः सन्ति, येषां निर्वाहे स्त्रीणां सक्रियसहभागिता अनिवार्या भवति। विशेषतः विवाहसंस्कारः, यः सामाजिकजीवनस्य केन्द्रीयघटना अस्ति, तत्र स्त्रीणां विविधाः भूमिकाः माता, भगिनी, वधू दृश्यन्ते। एतेषां माध्यमेन सा न केवलं संस्कारान् पालनं करोति, अपितु तेषां पीढी-दर-पीढी संचारं अपि सुनिश्चितं करोति (पांडे, 2002)।

धार्मिकपरम्परासु अपि स्त्रीणां योगदानं विशेषरूपेण उल्लेखनीयम् अस्ति। व्रत-उपवासाः, पूजाः, पर्वोत्सवाः च स्त्रीभिः श्रद्धया अनुष्ठीयन्ते। करवा-चौथ, तीज, वट-सावित्री-व्रतम् इत्यादयः उत्सवाः स्त्रीणां धार्मिकनिष्ठां तथा सांस्कृतिकसक्रियतां दर्शयन्ति। एतेषु अनुष्ठानेषु स्त्री केवलं सहभागी न, अपितु आयोजिका अपि भवति, या परिवारस्य कल्याणं, समृद्धिं च प्रार्थयति (केन, 1997)।

लोकजीवने नैतिकमूल्यानां संरक्षणे स्त्रीणां भूमिका अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा अस्ति। माता रूपेण सा बालानां प्रथमशिक्षिका भवति, या तेषां आचरणं, संस्कारान्, मूल्यबोधं च निर्माति। सत्यं, अहिंसा, दया, सेवा इत्यादीनि मूल्याणि स्त्रीणां शिक्षणेन एव बालानां चित्ते प्रतिष्ठाप्यन्ते। एतस्मात् कारणात् स्त्री समाजस्य नैतिकसंरचनायाः प्रमुखः स्तम्भः इति उच्यते (सिंह, 2020)।

अत एव, लोककला, लोकगीत, लोकनृत्य इत्यादिषु अपि स्त्रीणां योगदानं विशेषतया दृश्यते। ग्राम्यजीवने स्त्रियः उत्सवेषु गीतानि गायन्ति, नृत्यं कुर्वन्ति, येन सांस्कृतिकपरम्परा जीविता भवति। एते लोककलारूपाः न केवलं मनोरञ्जनाय, अपितु सामाजिकएकतायाः, सांस्कृतिकपहचानस्य च प्रतीकाः भवन्ति (चक्रवर्ती, 2013)।

आधुनिकसमये अपि स्त्रीणां लोकसंस्कृतिक भूमिका अपरिवर्तिता अस्ति, यद्यपि तस्याः स्वरूपं किञ्चित् परिवर्तितम्। शिक्षिताः, स्वावलम्बिन्यः स्त्रियः आधुनिकजीवने अपि परम्पराणां संरक्षणं कुर्वन्ति। सा परम्परां आधुनिकतया सह संयोज्य समाजस्य सांस्कृतिकसन्तुलनं स्थापयति।

उपसंहाररूपेण वक्तुं शक्यते यत् लोकसंस्कृतौ स्त्रीणां भूमिका न केवलं महत्वपूर्णा, अपितु अनिवार्या अपि अस्ति। तस्याः विना सांस्कृतिकपरम्पराणां संरक्षणं, संवर्धनं च असम्भवम्। अतः समाजे स्त्रीणां योगदानस्य यथोचितसम्मानः, मूल्यांकनं च अपेक्षितम्।

धर्माचारेषु स्त्रीणां योगदानम्

धार्मिकपरम्परासु स्त्रीणां योगदानं अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। व्रत-उपवासाः, पूजाः, यज्ञकार्येषु च स्त्रीणां सहभागिता लोकसंस्कृतेः आधारं निर्माति। उदाहरणरूपेण, सावित्री, अनुसूया इत्यादयः पात्राणि धार्मिकनिष्ठायाः प्रतीकानि सन्ति। संस्कृतसाहित्ये एतेषां चरित्राणां माध्यमेन स्त्रीणां आध्यात्मिकशक्तिः प्रदर्शिता अस्ति।

भारतीयसंस्कृतौ धर्माचाराः समाजस्य आधारभूततत्त्वानि मन्यन्ते, येन व्यक्तेः आचरणं, सामाजिकव्यवस्था च नियन्त्र्यते। अस्मिन् सन्दर्भे स्त्रीणां योगदानं अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं दृश्यते। संस्कृतसाहित्ये स्त्रीणां भूमिका धर्मसंरक्षणे, धार्मिकपरम्पराणां पालनम्, व्रत-उपवासादीनां अनुष्ठानं च अत्यधिकं प्रतिपादितम् अस्ति। स्त्री एव गृहस्य धार्मिकवातावरणं निर्माति, यत्र सा नित्यपूजां, देवताराधनां, संस्कारान् च श्रद्धया निर्वहति (केन, 1997)। वेदकालात् एव स्त्रीणां धार्मिकजीवने सक्रियसहभागिता दृश्यते। ऋग्वेदे अनेकाः ऋषिकाः सन्ति, याः मन्त्रद्रष्टारः आसन्। एतेन ज्ञायते यत् स्त्री केवलं अनुष्ठानकर्ता न, अपितु धर्मज्ञानस्य अपि धारकः आसीत् (जोशी, 2011)। गार्गी, मैत्रेयी इत्यादयः विदुषीस्त्रियः उपनिषद्-परम्परायां दार्शनिकविमर्शेषु भागं गृह्णन्ति स्म, यत् तासां आध्यात्मिकगाम्भीर्यं सूचयति।

गृहस्थाश्रमे स्त्रीणां भूमिका विशेषतया उल्लेखनीया अस्ति। सा गृहलक्ष्मी इति कथ्यते, यतः तस्या विना गृहस्य धार्मिककार्याणि अपूर्णानि भवन्ति। नित्यकर्मसु, यथा संध्योपासना, देवपूजा, पितृतर्पणसम्बद्धेषु कर्मसु च स्त्रीणां सहयोगः अनिवार्यः अस्ति। विवाहसंस्कारः अपि स्त्री-पुरुषयोः संयुक्तधर्मकर्मरूपेण निर्दिष्टः अस्ति, यत्र पत्नी "सहधर्मचारिणी" इति संज्ञां धारयति (पांडे, 2002)।

लोकमूल्यानां संरक्षणे स्त्रीणां भूमिका

स्त्री समाजे नैतिकमूल्यानां संरक्षणे प्रमुखा भूमिका निर्वहति। सा सन्तानानां शिक्षां, संस्कारान् च ददाति। सत्यं, अहिंसा, करुणा, सेवा इत्यादीनि मूल्याणि स्त्रीणां माध्यमेन पीढी-दर-पीढी संचारितानि भवन्ति। संस्कृतसाहित्ये मातृभूमिकायाः विशेषः महत्त्वं निर्दिष्टम् अस्ति।

भारतीयसंस्कृतौ लोकमूल्यानि समाजस्य नैतिकाधाररूपेण प्रतिष्ठितानि सन्ति। एतानि मूल्यानि सत्यं, अहिंसा, करुणा, दया, सेवा, श्रद्धा, कर्तव्यनिष्ठा च समाजस्य सुदृढसंरचनायाः कारणानि भवन्ति। एतेषां लोकमूल्यानां संरक्षणे स्त्रीणां भूमिका अत्यन्तं महत्वपूर्णा अस्ति। संस्कृतसाहित्ये स्त्री न केवलं गृहिणी, अपितु मूल्यपरम्परायाः संवाहिका, संरक्षिका च रूपेण चित्रिता अस्ति (अल्टेकर, 2009)।

प्राचीनभारतीयसमाजे स्त्री सन्तानानां प्रथमशिक्षिका मन्यते। माता एव बालकस्य प्रथमगुरुः भवति, या तस्मै जीवनस्य मूलभूतमूल्यानि शिक्षयति। संस्कृतग्रन्थेषु मातृत्वस्य महत्त्वं अत्यधिकं प्रतिपादितम् अस्ति। “मातृदेवो भव” इति उपनिषद्वचनं दर्शयति यत् माता केवलं पालिका न, अपितु मूल्यसंस्काराणां मुख्यस्रोतः अस्ति (केन, 1997)। बालकाः मातुः आचरणं अनुकरणं कुर्वन्ति, अतः तस्याः आचरणेनैव समाजे मूल्यव्यवस्था स्थाप्यते।

संस्कृतमहाकाव्येषु स्त्रीणां चरित्राणि लोकमूल्यानां संरक्षणे आदर्शरूपेण प्रस्तुतानि सन्ति। रामायणे सीता त्याग, पतिव्रतधर्म, धैर्यस्य च प्रतीकं वर्तते। महाभारते द्रौपदी स्वाभिमानस्य, न्यायप्रियतायाः च उदाहरणं अस्ति। एतेषां चरित्राणां माध्यमेन समाजे नैतिकमूल्यानां प्रतिष्ठा सुदृढा भवति (बशम, 2004)। संस्कृतसाहित्यं एतानि आदर्शानि पीढी-दर-पीढी संचारयति।

लोकसंस्कृतौ स्त्रीणां भूमिका केवलं शिक्षणपर्यन्तं सीमिता नास्ति, अपितु सा व्यवहारतः अपि मूल्यसंरक्षणं करोति। सा गृहकार्येषु, पारिवारिकसम्बन्धेषु, सामाजिकव्यवहारेषु च सदाचारस्य पालनं कुर्वन्ती अन्यान् प्रेरयति। विवाहसंस्कारः, उत्सवाः, व्रतानि च अवसराः भवन्ति, यत्र स्त्री लोकमूल्यानां प्रत्यक्षरूपेण पालनं करोति। एतेषु अवसरिषु सहयोगभावना, सम्मानः, समन्वयः च प्रकटन्ते (पांडे, 2002)।

नाटकेषु काव्येषु च स्त्रीणां चित्रणम्

संस्कृतनाटकेषु तथा काव्येषु स्त्रीणां चित्रणं अत्यन्तं सजीवम् अस्ति। शूद्रकस्य “मृच्छकटिकम्” नाटके वसन्तसेना नाम पात्रं लोकजीवनस्य प्रतिनिधित्वं करोति। कालिदासस्य “अभिज्ञानशाकुन्तलम्” इत्यत्र शकुन्तला प्रकृतिसंस्कृतेः प्रतीकं वर्तते। एतेषु ग्रन्थेषु स्त्रीणां भावनाः, कर्तव्यबोधः, सामाजिकदायित्वं च सुन्दररूपेण चित्रितम् अस्ति।

संस्कृतसाहित्ये नाटकेषु काव्येषु च स्त्रीणां चित्रणं अत्यन्तं समृद्धं, बहुआयामी च दृश्यते। प्राचीनभारतीयसमाजस्य सांस्कृतिकमूल्यानि, भावनात्मकसंवेदनशीलता, सामाजिकव्यवस्था च स्त्रीपात्राणां माध्यमेन अत्यन्तं सजीवेन रूपेण अभिव्यक्तानि भवन्ति। संस्कृतनाटकेषु तथा काव्येषु स्त्री केवलं सहायकपात्रं न, अपितु कथा-विकासस्य केन्द्रीयशक्ति, भावनात्मकगाम्भीर्यस्य प्रतीकं च अस्ति (बशम, 2004)।

महाकवीनां काव्येषु स्त्रीणां सौन्दर्यं, कोमलता, करुणा, प्रेम, त्यागः च अत्यन्तं सूक्ष्मतया चित्रितः अस्ति। कालिदासस्य काव्येषु स्त्रीपात्राणि विशेषतया उल्लेखनीयानि सन्ति। "अभिज्ञानशाकुन्तलम्" नाटके शकुन्तला प्रकृतिसौन्दर्यस्य, निष्कपटप्रेमस्य, मातृत्वस्य च प्रतीकं वर्तते। तस्याः चरित्रे सरलता, लज्जा, संवेदनशीलता च सम्यग् दर्शिता, या तत्कालीनलोकसंस्कृतेः आदर्शस्त्रीस्वरूपं प्रतिपादयति (देशपांडे, 2015)।

शूद्रकस्य "मृच्छकटिकम्" नाटके वसन्तसेना नाम पात्रं अत्यन्तं प्रभावशाली अस्ति। सा गणिका सती अपि उच्चनैतिकमूल्यानां धारिणी अस्ति। तस्याः चरित्रे दानशीलता, करुणा, स्वातन्त्र्यबोधः च दृश्यते। एतत् दर्शयति यत् संस्कृतनाटकेषु स्त्रीणां चित्रणं केवलं सामाजिकमर्यादाभिः न सीमितं, अपितु तस्याः व्यक्तित्वस्य विविधपक्षाः अपि प्रकाशयन्ते (चक्रवर्ती, 2013)।

भासस्य नाटकेषु अपि स्त्रीपात्राणि अत्यन्तं सशक्तरूपेण चित्रितानि सन्ति। "स्वप्नवासवदत्तम्" इत्यत्र वासवदत्ता त्यागस्य, प्रेमस्य च उत्कृष्टं उदाहरणं अस्ति। सा स्वप्रियस्य हितार्थं स्वजीवनस्य अपि त्यागं कर्तुं सज्जा भवति। एतादृशं चित्रणं स्त्रीणां आत्मबलं, कर्तव्यनिष्ठां च दर्शयति (सिंह, 2020)।

आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये स्त्रीणां भूमिका

आधुनिकसमये अपि स्त्रीणां लोकसंस्कृतिक भूमिका परिवर्तिता नास्ति, अपितु विस्तृता जाता। सा शिक्षिता सन् अपि परम्पराणां संरक्षणं करोति। संस्कृतसाहित्यस्य अध्ययनम् एतत् दर्शयति यत् स्त्री समाजस्य सांस्कृतिकसन्तुलनस्य मुख्याधारः अस्ति।

आधुनिकसमये स्त्रीणां भूमिका अत्यन्तं व्यापकत्वं प्राप्तवती अस्ति। परम्परागतसमाजे यत्र स्त्री मुख्यतया गृहकार्येषु सीमिता आसीत्, अद्य सा शिक्षाक्षेत्रे, आर्थिकक्षेत्रे, राजनैतिकक्षेत्रे, सांस्कृतिकक्षेत्रे च सक्रियतया भागं गृह्णाति। तथापि, एतस्मिन् परिवर्तनशीलसमये अपि स्त्री लोकसंस्कृतेः संरक्षणे, संवर्धने च स्वकीयां महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहति। संस्कृतसाहित्यस्य अध्ययनम् अस्मान् बोधयति यत् स्त्री सदैव संस्कारपरम्परायाः धारिणी आसीत्, अद्यापि तस्याः एषा भूमिका अविच्छिन्ना अस्ति (चक्रवर्ती, 2013)।

आधुनिकशिक्षायाः प्रसारेण स्त्रीणां बौद्धिकविकासः अभिवृद्धिं प्राप्तवान् अस्ति। सा केवलं गृहिणी न, अपितु शिक्षिका, वैज्ञानिकः, प्रशासनिकाधिकारी, उद्यमी च भवति। एतेन समाजे तस्याः स्थानं सुदृढं जातम्। तथापि, एषा प्रगति लोकसंस्कृतेः त्यागं न सूचयति, अपितु तस्याः नवीनरूपेण संरक्षणं सूचयति। आधुनिकस्त्री परम्परां विज्ञानं च समन्वयेन जीवनं यापयति (देशपांडे, 2015)।

परिवारव्यवस्थायां अपि स्त्रीणां भूमिका अद्यापि केन्द्रीयत्वेन प्रतिष्ठिता अस्ति। सा माता, पत्नी, पुत्री च रूपेण न केवलं सम्बन्धान् धारयति, अपितु संस्कारान्, नैतिकमूल्यानि च सन्तानानां मध्ये स्थापयति। आधुनिकजीवनस्य व्यस्ततायाम् अपि स्त्री सन्तानानां शिक्षां, सांस्कृतिकपरम्परां च यथाशक्ति पालनं करोति। अस्यां प्रक्रियायां सा प्राचीनमूल्यानि आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये अनुकूलयति (सिंह, 2020)।

धर्माचारेषु अपि स्त्रीणां भूमिका अद्य न ह्रासिता। व्रत-उपवासाः, पर्वोत्सवाः, पूजाः च अद्यापि स्त्रीणां नेतृत्वे एव सम्पन्नाः भवन्ति। करवा-चौथ, तीज, नवरात्रि इत्यादिषु स्त्रीणां सक्रियसहभागिता दृश्यते। एतेषु अवसरिषु सा न केवलं धार्मिकनिष्ठां दर्शयति, अपितु परिवारस्य एकतां, सामाजिकसमन्वयं च सुदृढयति (पांडे, 2002)।

आधुनिकसमाजे स्त्रीणां सामाजिकभूमिका अपि परिवर्तिता अस्ति। सा समाजसेवायां, शिक्षायां, पर्यावरणसंरक्षणे, नारीशक्तिकरणे च सक्रियतया कार्यं करोति। एतेन सा केवलं स्वकीयपरिवारस्य न, अपितु सम्पूर्णसमाजस्य उन्नतौ योगदानं ददाति। संस्कृतसाहित्ये प्रतिपादिताः आदर्शाः सत्यं, करुणा, त्यागः, सेवा च आधुनिकस्त्रीणां आचरणे अपि दृश्यन्ते (अल्टेकर, 2009)।

निष्कर्षः

उपसंहाररूपेण वक्तुं शक्यते यत् संस्कृतसाहित्ये स्त्रीणां लोकसंस्कृतिक भूमिका अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा अस्ति। सा केवलं परम्परायाः धारकः न, अपितु संस्कृतेः जीवितस्वरूपा अस्ति। तस्याः योगदानं विना लोकसंस्कृतेः संरक्षणं, संवर्धनं च असम्भवम्। अतः आवश्यकं यत् अस्य विषयस्य अधिकं गहनं अध्ययनं क्रियेत।

उपसंहाररूपेण कथयितुं शक्यते यत् संस्कृतसाहित्ये स्त्रीणां लोकसंस्कृतिक भूमिका अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा अस्ति। सा केवलं परिवारस्य आधारशिला न, अपितु सम्पूर्णस्य समाजस्य सांस्कृतिकपरम्परायाः संवाहिका अस्ति। स्त्री लोकाचाराणां, संस्काराणां, धार्मिकपरम्पराणां च संरक्षणे प्रमुखां भूमिका निर्वहति। संस्कृतग्रन्थेषु तस्याः बहुआयामी स्वरूपं माता, पत्नी, साध्वी, शिक्षिका च स्पष्टतया प्रतिपादितम् अस्ति। अतः स्त्रीणां योगदानं विना लोकसंस्कृतेः संरक्षणं, संवर्धनं च असम्भवम् इति निःसंदेहं वक्तुं शक्यते।

सन्दर्भः

- [1]. अल्लेकर, ए.एस.(2009). हिन्दू सभ्यता में महिलाओं की स्थिति। दिल्ली- मोतीलाल बनारसीदास।
- [2]. केन, पी. वी. (1997). धर्मशास्त्रस्य इतिहासः (खण्डः २) । पुणे: भंडारकर प्राच्य शोध संस्थान।
- [3]. चक्रवर्ती, उ. (2013). प्राचीनभारते महिला: सामाजिकजीवनं च। *भारतीय इतिहास जर्नल*, 45 (2), 123-135.
- [4]. जोशी, के (2011). वैदिकसंस्कृतौ स्त्रीणां भूमिका। *वैदिक अध्ययन जर्नल*, 12 (3), 45-59.
- [5]. त्रिपाठी, एस (2018). शास्त्रीयसंस्कृतसाहित्ये महिला: परम्परा च। *अन्तर्राष्ट्रीय संस्कृत अनुसन्धान पत्रिका*, 4 (2), 89-95.
- [6]. देशपाण्डे, एम. (2015). संस्कृतग्रन्थेषु सांस्कृतिकपरम्पराः स्त्रियः च। *भारतीय साहित्य समीक्षा*, 29 (1), 67-80.
- [7]. पाण्डेय, आर बी (2002). हिन्दू संस्कारः हिन्दू संस्कारों का सामाजिक-धार्मिक अध्ययन। दिल्ली- मोतीलाल बनारसीदास।
- [8]. बाशम, ए एल (2004). The Wonder That Was भारतम् । नई दिल्ली : रूपा प्रकाशन।
- [9]. शर्मा, आर के (2010). संस्कृतसाहित्ये महिलाः। नई दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
- [10]. सिंह, वि. (2020). संस्कृत महाकाव्येषु स्त्री आदर्शाः। *सांस्कृतिक अध्ययन के जर्नल*, 6 (1), 34-42.